

sociální prostředí
social environment

Pojem sociální prostředí vyjadřuje snahu badatelů (Mead, 1967; Schütz, 1967) a pomáhajících pracovníků (Briar, 1976; Stockols, Clitheroe, Zmuidzinas, in Wals, Craik, Price, 2000; Urbaniak-Zajac, 2010) poznávat nebo ovlivňovat kontext, ve kterém jedná a vyvíjí se člověk a jeho vztahy. Tento kontext je v literatuře vymežován dvojím způsobem (viz Wapner, Demick, in Wals, Craik, Price, 2000; Urbaniak-Zajac, 2010).

Sociální prostředí je někdy chápáno jako soubor vnějších podmínek života člověka, které existují nezávisle na jeho prožívání a činnosti. Z tohoto hlediska bývá sociální prostředí označováno výrazem „životní podmínky“. Tento pohled zdůrazňuje optiku vnějšího pozorovatele. Tomu se kontext, jehož vlivu je člověk vystaven, jeví takový, jaký je, bez ohledu na to, jak jej člověk prožívá. Pozornost pozorovatele je zaměřena především na závislost člověka na životních podmínkách, jejichž vlivu je vystaven. Sociální pracovník v rámci tohoto pohledu hraje roli vnějšího pozorovatele, který sleduje, interpretuje a ovlivňuje působení životních podmínek na člověka.

Druhý pohled zdůrazňuje, že člověk i kontext jeho činnosti jsou součástí jednoho celku a že sociální prostředí na člověka nepůsobí takové, jaké je, ale takové, jak ho člověk prožívá. Z této perspektivy je tudíž důležitý pohled člověka zapojeného do dějů, jež se v jeho sociálním prostředí odehrávají. Člověk mění kontext svého života tím, že svou zkušenost s ním subjektivně interpretuje a jedná v jeho rámci po svém. Na své sociální prostředí reaguje podle toho, jaký obraz si o něm vytvořil. Pro autory, kteří vycházejí z této perspektivy, je důležitý předpoklad, že člověk svou mentální či fyzickou aktivitou neustále přetváří jak kontext své činnosti, jehož je účastníkem, tak i sebe sama. Sociální prostředí proto označují jako sféru zkušenosti, interpretace nebo činnosti člověka, stručně řečeno jako „sféru participace“ nebo „sféru účasti“. Schütz (1967) v tomto duchu vymezuje sociální prostředí jako „oblast subjektivní zkušenosti s druhými“ a Piekarski mluví o „účasti člověka v určité sféře společenské praxe“ (Urbaniak-Zajac, 2010).

Pohledy tohoto typu zdůrazňují optiku účastníka. Role vnějšího pozorovatele se v jejich rámci jeví jako druhotná. Schütz (1967) považuje za součást určitého sociálního prostředí tzv. interpretaci prvního řádu, to je obraz, který si o svém prostředí vytváří účastník dění, které v něm probíhá. Schütz dále hovoří o tzv. interpretaci druhého řádu – obrazu, který si o prostředí účastníka vytváří jeho pozorovatel. Jeho obraz je podle Schütze druhotný proto, že

jej pozorovatel vytváří na základě poznání obsahu prvotní interpretace, tedy toho, jak se sociální prostředí jeví jeho účastníkům.

Prvotní i druhotná interpretace sociálního prostředí je jeho přetvářením (Urbaniak-Zajac, 2010). Z tohoto hlediska se i pozorovatel stává účastníkem. Stejně jako autor prvotní interpretace totiž prostředí, které pozoruje, svou druhotnou interpretací přetváří. Pro sociálního pracovníka to znamená, že z perspektivy sociálního prostředí chápaného jako sféra participace se při práci se sociálním prostředím ocitá v roli pozorovatele i účastníka. Pokud totiž sleduje a pojmenovává vztahy mezi klientem a dalšími účastníky jeho sociálního prostředí, stává se spoluvůrcem kontextu jeho života.

Obě uvedená pojetí sociálního prostředí zaměřují pozornost sociálního pracovníka na odlišné dimenze kontextu, ve kterém jejich klienti jednají, prožívají a řeší své problémy.

Představa sociálního prostředí jako životních podmínek uvádí sociálního pracovníka do role vnějšího pozorovatele, který sleduje, jak podmínky ovlivňují klienta nezávisle na jeho vůli. Z tohoto hlediska může sociální pracovník sledovat, v čem a jak je klient na svých životních podmínkách závislý. Mimo jeho pozornost však zůstává, jak člověk působení svých životních podmínek prožívá. Díky této jednostrannosti si sociální pracovník může paradoxně všimnout, že součástí sociálního prostředí klienta jsou subjekty, které na něj působí zprostředkovaně (viz o tom → interakce), a klient si proto jejich vliv na sebe nemusí uvědomovat. Sociální pracovník tak může klienta upozornit na zdroje nesnází nebo řešení, kterých si klient nemusí být vědom. Zavádějící může být představa, že životní podmínky jsou nezávislé na prožívání klienta.

Veden touto představou může mít sociální pracovník dojem, že určitou změnou podmínek vyvolá u klienta určitou změnu jeho chování. Mohl by přitom opomenout, že klient bude jím vyvolanou změnu životních podmínek interpretovat, a bude na ni tudíž reagovat po svém (Urbaniak-Zajac, 2010). Před tímto zjednodušením varuje půvabným způsobem G. B. Shaw ve hře Pygmalion. Tu lze mimo jiné chápat jako vyprávění o tom, že pokus kultivovat jazykové dovednosti a způsoby ženy z chudinského prostředí nácvikem ušlechtilé mluvy a změnou materiálních podmínek sice vedl k očekávané změně, experiment však přesto dopadl jinak, než jeho strůjce plánoval. „Objekt“ experimentu totiž věc prožíval po svém.

Podle druhé představy patří klient i další účastníci jeho sociálního prostředí do „oblasti klientovi subjektivní zkušenosti s druhými“. Z tohoto hlediska nepřipadá opomenutí svébytné reakce klienta na sféru jeho zkušenosti v úvahu. Sociální pracovník si všimá, jak klient prožívá počínání lidí, s nimiž má co do činění, a jak s nimi jedná na základě své osobní interpretace zkušenosti, kterou s nimi učinil. Sociální pracovník tudíž předpokládá, že nestačí všimnout si, co a jak účastníci klientova prostředí říkají, ale také, jak si to klient pro sebe

„překládá“. Pozornost je zaměřena subjektivní zkušenost klienta, do zorného úhlu sociálního pracovníka se však nemusí dostat subjekty, které na klienta působí, aniž by o tom věděl. Sociální pracovník např. dobře porozumí reakcím rodičů a dítěte na prožitky s učitelkou češtiny, která své pedagogické postupy nechce přizpůsobit dyslexii dítěte. Stejně jako rodiče a dítě však sociální pracovník nemusí tušit, že dotyčná učitelka je členkou neformální skupinky kolegů, kteří se navzájem podporují v pasivní rezistenci vůči „omlouvání lenosti a morální zanedbanosti žáků psychologickými výrazy“.

Každý z obou pohledů tedy otevírá možnost dobře poznat dílčí část sociálního prostředí klienta. Perspektiva „životních podmínek“ vede k poznávání a ovlivňování subjektů a vlivů, které jsou očím klienta skryty. Perspektiva „sféry subjektivní účasti“ otevírá cestu k poznávání a ovlivňování toho, jak klient aktivně prožívá svou zkušenost s lidmi, které má ve svém zorném úhlu. Pokud chce sociální pracovník sociální prostředí svého klienta poznat uceleně, měl by na ně pohlížet jak z perspektivy vnějšího pozorovatele, který sleduje působení životních podmínek na klienta, tak z perspektivy účastníka, který svým prožíváním a jednáním ovlivňuje vztahy a lidi, kteří pro něj tvoří jeho „svět“. Z perspektivy účastníka může sociální pracovník porozumět, co od lidí ve svém prostředí očekává klient a další lidé, s nimiž má klient zkušenost, a jak tito účastníci reagují, pokud některá jejich očekávání jsou či naopak nejsou uspokojena. Z perspektivy pozorovatele může sociální pracovník vzít do úvahy různá očekávání, která jsou v daném kulturním prostředí obvyklá, a ptát se, jak na uspokojení či neuspokojení těchto očekávání klientem reagují subjekty, které mají vliv na jeho životní podmínky, i když zůstali mimo sféru jeho subjektivní zkušenosti.

Spojovat při vytváření obrazu sociálního prostředí klienta oba pohledy nemusí být snadné ze dvou důvodů. Za prvé proto, že to od sociálního pracovníka vyžaduje, aby současně myslel dvěma odlišnými způsoby. To není zcela obvyklé a chce to cvik.

Druhým důvodem obtížnosti souběžné aplikace perspektiv „životních podmínek“ a „sféry účasti“ může být myšlenková tradice, která má své kořeny v šedesátých letech 20. století. Tehdy se vynořil spor mezi tzv. reformátory, kteří zdůrazňovali řešení problémů klientů sociální práce široce pojatou změnou sociálního prostředí, zejména systému sociálního zabezpečení, a stoupenci případové, klinické praxe, kteří usilovali o přizpůsobování klienta jeho prostředí (Wilensky, Lebeaux, 1967; Reeser, Epstein, 1987). Někteří autoři sice upozorňovali, že vedle klinické práce s osobností a politické akce celospolečenského dosahu existuje i možnost působit na osobnost klienta a jeho prostředí v rámci práce s případem (Briar, 1976). Na tato upozornění však nebyl v zápalu vzájemné kritiky brán zřetel. Vžila se proto představa, že intervence do sociálního prostředí je totožná s reformní sociální akcí (→)

akcí celospolečenského dosahu a případová práce s klientem znamená působení na osobnost jedince. Laan (1998) upozornil, že v Evropě šíření této představy podpořil způsob, jakým sociální pracovníci pochopili Habermasovo rozlišení mezi „systémem“ a „životním světem“ (→ viz teorie komunikativního jednání). Někteří sociální pracovníci ztotožňují působení na sociální prostředí s celospolečenskou změnou a kladou rovnítko mezi působením na osobnost a případovou práci i dnes. Pokud uvažují tímto způsobem, snaha spojovat zprostředkované, klientem neuvědomované vlivy širšího sociálního prostředí s obsahem subjektivního svět klienta do jednoho obrazu se jim může jevit jako absurdní.

odkazy na jiná hesla v ESP: sociální akce, práce s případem, případ, zprostředkování, interakce, teorie komunikativního jednání, sociálně-ekologické teorie, systémová teorie

literatura

- Briar, S. *The Current Crisis in Social Casework*. In Gilbert, N., Spetch, H., *The Emergence of Social Welfare and Social Work*, Itasca, F.E. Peacock Publishers, 1976, pp. 402–414.
- Laan V. d., G. *Otázky legitimity sociální práce*. Boskovice, Albert – ZSF OU, 1998.
- Mead, G.H. *Mind, Self and Society*. Chicago, Chicago University Press, 1967.
- Reeser, L.Ch., Epstein, I. Social Workers' Attitudes toward Poverty and Social Action: 1968–1984. *Social Service Review*, 1987, Vol. 61, No. 4, pp. 610–622.
- Schütz, A. *The Phenomenology of the Social World*. Evanston, Northwestern University, 1967.
- Urbaniak-Zajac, D. „Środowisko“ – historyczne czy teoretyczne pojęcie pedagogiki społecznej? In *Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010, s. 119–140.
- Wals, W.B., Craik, K., Price, R.H. (eds.), *Person-Environment Psychology, New Directions and Perspectives*, New York etc., Taylor & Francis, 2000.
- Wilensky, H.L., Lebeaux, Ch.N. *Industrial Society and Social Welfare*. Toronto, Free Press, 1967.

Libor Musil